

אלכסנדר מלכיאל / בני ברק

השירה והנגינה בתפילה

“לאל ברוך נעִימוֹת יתנו,
למלך אל חי וקיים זמירות יאמרו...”

(א) עיקרה של מצות תפילה

“מצות עשה מן התורה לעבוד את ה' בכל יום בתפילה” — כך פותח הרמב”ם ז”ל את הלכות תפילה¹. הוא מתבסס על מדרש תנאים: “לאהבה את ה' אלהיכם ולעבדו בכל לבבכם”² — איזו היא עבודה שהיא בלב? הוי אומר: זו תפילה”³. וכך מוגדר מעשה התפילה: “חיוב מצוה זו כך הוא — שיהא אדם מתחנן ומתפלל בכל יום ומגיד שבחו של הקדוש־ברוך־הוא ואחר כך שואל צרכיו שהוא צריך להם בבקשה ובתחינה ואחר כך נותן שבח והודיה לה' על הטובה שהשפיע לו”⁴.

מצד התוכן עומדת איפוא התפילה על שני יסודות: (א) הגדרת שבחו של הבורא על גדולתו וכוח מעשיו; (ב) תינוי משאלות לבו של האדם — צרכי הפרט וצרכי הכלל בעניינים גשמיים ובעניינים רוחניים. שני היסודות הללו אינם שווים בערכם. סיפור צרכיו של אדם, המכוון לקיומו האנושי, הוא החלק החומרי של התפילה; וסיפור שבחו של מקום, הנובע מצורך נשמתו של האדם, הוא החלק הרוחני של התפילה. וזהו בעצם עיקר התפילה, הצד המהותי והנשגב שבה. שכן “תמצית התפילה אינה ההתעמקות בצרכי עצמו, כי אם עניין שהוא לעילא מכל פנייה עצמית... דק אחרי שהאדם מסיח את דעתו מטובת עצמו, נפנה לבו לתפילה”⁵. ולמעלה מזאת — בראייתו של מרן הראי”ה קוק זצ”ל: “אין התפילה באה כתיקונה כי אם מתוך המחשבה, שבאמת הנשמה

1 משנה תורה, ספר אהבה, הלכות תפילה פרק א, הלכה א.

2 דברים יא, יג.

3 תענית ב, ע”א.

4 דמב”ם הלכות תפילה פ”א, הלכה ב.

5 “על מהות התפילה” מאת פרופ’ א”י השל. בחוברת “התפילה במחשבת חז”ל” שבע-

ריכת הרב יוסף היינמן בעמ’ 6 (הוצאת אמנה, ירושלים תש”ך).

היא תמיד מתפללת. הלוא היא עפה ומתרפקת על דודה בלא שום הפסק כלל, אלא שבשעת התפילה המעשית הרי התפילה הנשמית התדירית היא מתגלה בפועל" ⁶.

דברי שיר ושבח לחי עולמים הם איפוא עצם עיקרה של התפילה. תפילת הנשמה היא נשמת התפילה. וזו תלויה במדרגתו של כל איש ואיש. ואכן מתפלל "כל אחד לפי כוחו" ⁴.

ובמה מתבטא כאן כוחו המיוחד של כל מתפלל? הן מסגרת הנוסח קבועה היא וערוכה כשולחן לפני הכל, והלשון והסגנון הם כלים ומטבעות, שטבעו קדמונינו לכל העולם בשווה — ומה כוח אינדיבידואלי יש כאן? אלא מדרגת התפילה, המושגת על ידי כל אחד, תלויה בעוצמת ההד המצטלצל בנפש מחוויית התפילה ובאור החזר הזורח בנשמה מתוכן התפילה המעשית.

(ב) ערך השירה והנגינה בתפילה

כאמצעי מתאים להעמקת חוויית התפילה ולמיצוי עניינה נחשבה מעולם השירה והנגינה. גדולה שירה, שמביעה את רחשי הנפש ללא חיץ של מלים. ועוד מעלה יתרה לה לשירה, שהיא מעוררת התפעלות הנפש והתרגשותה, שכן לשון הצלילים מובנת לאדם ומתיישבת על לבו וחודרת למעמקיו יותר מלשון המלים.

ובאמת דוד המלך, אבי כל בעלי תפילה בישראל, כרך את התפילה ואת השירה לדבר אחד. — "א ה ל ל ה את ה' בחיי, א ז מ ר ה ל אלהי בעודי": הוא, בעל התהילים נעים הזמירות, מיזג בנפשו הגדולה את ההילול לה' — שהוא עיקר התפילה כפי שהזכרנו לעיל — ואת הזמר, את השיר ואת השבח, היו לאחדים בפיו. וכך מסיימת גם הברכה החותמת את מזמורי ההלל: "כי לך טוב להודות ולשמך נאה לזמר". שוב: ההודיה לה' והזמר לכבוד שמו — חד הם.

כדי להשלים ולהגדיל את חוויית התפילה, כדי להעמיקה ולרוממה, שילב הוא הפייטן האלוהי והמוסיקאי בחדש עליון, את נגינת כלי השיר בזמרת הפה. "הודו לה' בכנור, בנבל עשור זמדו לו, שיר לו שיר חדש, היטיבו נגן בתרועה" ⁵. וכן מצינו גם אצל שאר משוררי הקודש, כגון אסף: "הרנינו לאלהים עזנו, הריעו לאלהי יעקב. שאו זמרה ותנו תוף, כנור נעים עם נבל" ⁷.

6 סידור התפילה "עולת ראייה", ה"א, בפתחה "ענייני תפילה" עמוד יא, סעיף ב.

7 תהלים קמו, ב.

8 תהלים לג, ב-ג.

9 תהלים פא, ב-ג.

צירוף זה של שירה ונגינה לתפילת הודיה הביאה את התפילה לשלימות נשגבה, לשיא אידיאלי. הנגינה רוממה את השירה, ושתייהן פיארו את התפילה. הרון היה לרוממות, והתהילה — לתפארת. וכך היא עולה למרום ומקובלת לפני הבוחר בשיירי זמרה ית"ש.

נצדק איפוא, אם נראה את דוד המלך "איש האלהים"¹⁰ כמתפלל האידיאלי בכל הדורות, כאיש-תפילה למופת, אשר כמוהו לא קם.

(ג) בבית המקדש

דוד המלך הנחיל את דרך תפילתו הנשגבה לדורו ולדורות במסגרת מפעלו ההיסטורי של מימוש התוכנית האלוהית "ממלכת כהנים וגוי קדוש"¹¹.

בנין בית המקדש היה כידוע ראש מאוייו של דוד המלך. וכשתקפה עליו גזרת ה' "לא תבנה בית לשמי, כי איש מלחמות אתה ודמים שפכת"¹² — השקיע דוד מאמצים כבירים בהכנות מקיפות לקראת בנין הבית על ידי שלמה בנו אחריו. דוד הכין פרטי התוכניות לבנין ולכלי הקודש¹³ וריכז כמויות עצומות של חומרים חשובים¹⁴. מלבד ההכנות הטכניות והחומריות תכנן דוד את סדרי העבודה במקדש לכשיבנה. הוא ארגן מקהלה גדולה ותזמורת מגוונת של לויים¹⁵, שבראשן עמדו המומחים הימן וחבריו¹⁶. מזמור-רי תהילים הושרו ונוגנו בשעת הקרבת קרבנות ציבור. לעבודת מעשה הקרבנות נתלוותה העבודה שבלב בצורתה האידיאלית — תפילת הודיה משור-לבת בשירת ובנגינה. "השירה בלווית כלי ניגון שימשה בבית המקדש כאמצעי להגביר את ההתלהבות לתפילה, לרומם את רוחם של המוני העם ולטהר את מחשבתם לעבוד עבודת ה' באמת ובקדושה"¹⁷.

נמצא, שדרך תפילתו הנשגבה של דוד נעים זמירות ישראל נקבעה כיסוד לעבודת הקודש במקדשו של בית ישראל.

(ד) בבתי כנסיות

חשיבות השירה בשעת התפילה לא נתמעטה גם לאחר חורבן המקדש. עבודת הקרבנות אמנם בטלה ועבודת השיר של הלויים בטלה עמה. אולם עם התפש-

10 נחמיה יב, כז, לו; דבה"י ב ת, יד.

11 שמות יט, ו.

12 דבה"א כח, ג.

13 דבה"א כח, יא-יד.

14 דבה"א יח, ת, יא; כב, יד-טז; כ"ט, ב-ד.

15 דבה"א טו, טז; כה, א-ו.

16 דבה"א טו, יז-כא.

17 אליעזר לוי, יסודות התפילה (תל אביב תשס"ו) עמ' 21.

טותו של "מקדש מעט" — אלו בתי כנסיות¹⁸ — נתפשטו בעם יותר ויותר התפילות, ועמהן — גם הזמרה והשירה הכרוכות בהן מימים קדמונים. התפילה בציבור נאמרה מעולם בלחץ מקובל ונעים. חז"ל אמרו¹⁹: "אין תפילה של אדם נשמעת אלא בבית הכנסת. שנאמר²⁰: 'לשמע אל הרינה ואל התפלה' — במקום רינה שם תהא תפילה". ואיזהו "מקום רינה"? — "בית הכנסת, ששם אומרים הציבור שירות ותשבחות בני עימת קול ערב"²¹. ורינת התפילה בציבור מודרכת על ידי שי"ץ בקי ומתאים, שכן "אין מורידין לפני התיבה אלא אדם רגיל — — ויש לו נעימה וקול ערב"²² — "שמושך את הלב"²³.

נמצאנו למדים, שכשם שבתי כנסיות באו במקום בית המקדש שחרב, כך תפסה התפילה בציבור את מקום העבודה במקדש, ורינת התפילה — את מקום שירת הלויים. במשך הדורות נשתכללה זמרת בית הכנסת על ידי חזנים ומלחינים, ואף מקהלות של נערים וגברים נתפתחו — בכל מקום לפי טעמו ובכל קהילה לפי מנהגה.

(ה) יסודות הלחן של התפילה

ברם השירה בתפילה אינה עניין למסגרת הציבורית של עבודת ה' בלבד. היא תופסת מקום גם בתפילת היחיד, בין שמתפלל בציבור בין שמתפלל ביחידות.

בדרך הטבע נאמר כל דיבורם של בני אדם במנגינה. העמים שונים זה מזה בלשונם וגם במנגינת לשונם. קל להיווכח בדבר בשעה שמאזינים לשיחה עברית מפי עולים מארצות שונות. אפשר לגלות ארץ מוצאו של אדם לפי מנגינת דיבורו.

גם התפילה — כל אדם אומרה בלחץ מסויים. נחוש בדבר, בשעה שנשמע תפילה הנאמרת בלי לחן כלל, כגון: אדם שאינו רגיל בבית הכנסת אומר

18 "ואהי להם למקדש מעט" (יחזקאל יא, טז) — אלו בתי כנסיות ובתי מדרשות שבבבל (מגילה כט, ע"א). ויונתן בן עוזיאל תירגם את הפסוק הזה: "ויהיבית להון בתי כנשתא תניין לבית מקדשא".

19 ברכות ו, ע"א.

20 מלא"ה, ח, כח.

21 רש"י בברכות ו, ע"א. השהה תחילת הפתיחה למדרש איכה רבתי: "צהלי קולך, בת גלים" (ישעיהו י, ל) — אמר ישעיהו לישראל: עד שאתם אומרים שידים ומזמורים לפני עבודת אלילים — צהלי קולך בדברי תורה, צהלי קולך בבתי כנסיות".

22 תענית טז, ע"א.

23 רש"י שם.

קדיש או ברכת התורה. תפילה בלי לחץ מקובל היא כקריאת טקסט זר ובלתי מובן הרחוק מדעתו ומלבו של אדם. בעל כורחנו נאמר, שיש לונפילה מסגרת מוסיקלית. אלא שעלינו לברר מה הם יסודותיה של מסגרת זו.

ספר חסידים²⁴ כותב בשאלה זו: "ואם באת להללו ולשבחו דע: כשאתה מתאוה לשמוע קול נעים ושיר של שבח — אם היו מריצים וממהירים בלא ניגון ומי (= וכי) מקובל היה? — לפיכך אין לעשות במהרה אלא במשך ובקול נעים ובקול רם, שנאמר²⁵: 'בשמחה להרים קול'. כלומר: שלושה הם היסודות המוסיקליים של התפילה — בדומה ליסודות כל זמרה: (א) במשך, (ב) בקול נעים, (ג) בקול רם. בלשונו: (א) הנעימה תהא מתונה ולא חטופה, (ב) הנעימה תכיל מערכת צלילים ערבים, (ג) הנעימה תושר בקול ולא באמירת לחש ולא פיאניסימו.

לשון אחרת: ספר חסידים שולל תפילת חפזון. ספר חסידים שולל תפילה דקלומית — שהיא אמנם מתונה, אבל אין בה "קול נעים", אין בה טעם מוסיקלי, מחמת המונוטוניות האופיינית לדקלום. וספר חסידים שולל תפילה דמומה — זו אמנם מתונה ואולי אף ערבה, אבל חסר בה האפקט האקוסטי המובהק. ואת הדרישה המשולשת הזאת — מתינות, ערבות וקוליות — מסמיך ספר חסידים על הכתוב בעזרא: "בשמחה להרים קול". לאמר מידת השמחה היא הבסיס הנפשי לתפילה.

הדבר מבואר יותר במקום אחר²⁶: "שורש התפילה — שמחת לב בהקדוש ברוך-הוא, שנאמר²⁷: 'התהללו בשם קדשו, ישמח לב מבקשי ה'. ולפיכך היה דוד מלך ישראל מנגן בכינור על כל תפילותיו וזמירותיו, כדי למלא לבבו שמחה באהבתו של הקדוש ברוך הוא". כלומר: לבו של אדם מישראל צריך להתמלא שמחה בשעת תפילה. הוא צריך להרגיש הרגשת אושר, על שניתן לו להלל את בורא כל העולמים, המדומם על כל ברכה ותהילה. ואת השמחה הזאת צריכה חוויית התפילה לעורר באדם. ולכן לא תוכל להיות תפילה חטופה או תפילה פגומה מבחינה מוסיקלית או תפילה לחושה. תכונות אלה אינן מפרות את השמחה הנפשית בלב המתפלל.

הנה כי כן ראינו, שיסודות הלחץ של התפילה — כפי שנתגבשו בספר חסידים מבית מדרשו של רבי יהודה החסיד ז"ל, ראש חסידי אשכנז בסוף המאה הי"ב — הם: המתינות, הערבות והקוליות, וכבסיס להם — השמחה.

24 סימן קנה. במהדורת הרב ראובן מרגליות (הוצאת מוסד הרב קוק — ירושלים תשי"ז) בעמוד קסב.

25 עזרא ג, יב.

26 ספר חסידים ראש סימן יח. במהדורה הנ"ל עמוד עב.

27 דב"ה"א סז, י.

(1) בקהל חסידים

יסודות הרינה של התפילה — ובייחוד השמחה — נתקבלו גם בתנועת החסידות מיסודו של הבעש"ט ז"ל במאה הי"ח.

השמחה היא כלל גדול בתורת החסידות הבעש"טנית. היא נקבעה כעיקר חשוב בייחוד בעבודת ה'. "עבדו את ה' בשמחה ובאו לפניו ברנה"²⁸. וחסידי מזרח אירופה הוסיפו לעומת חסידי אשכנז את יסוד ההתלהבות. התפילה נאמרת אצל חסידים בשמחה, ברינה, בחום פנימי, בהתעוררות ובהתלהבות. אין כאן נעימה מונוטונית, יובש מוסיקלי. אין נעימה של קדוות, השתפכות מילנכולית, עצבון מוסיקלי. פועל כאן רגש בטחון ואופטימיות, סוער כאן ים של חדוה, יוקדת כאן אש חמה ומאירה של דבקות באלוהים חיים — "עז וחדוה במקומו"²⁹. כל המידות הללו באות לכלל ביטוי על ידי תנועות גוף שונות — "ונפשי תגיל בה' תשיש בישועתו. כל עצמותי תאמרנה: ה' מי כמוך!"³⁰. אימתי תגיל נפשי בה' ? — בשעה שכל עצמותי תאמרנה, התעוררות הגוף מביאה לידי התרוממות הנפש ולדבקות בה'.

ואף על פי כן האמצעי הראשי בתפילה הנלהבת של החסידים הוא הלחן העד והשירה המעוררת, המחיים את התפילה ואת המתפלל כאחד. אופיה המיוחד של דרך התפילה החסידית בולט כמוכּן בייחוד במסגרת קהל חסידים. הציבור הרגיל, המתפלל עם חזן בקהילות האשכנזיות, הוא בדרך כלל ציבור פאסיבי. הוא אומר את חלקו בחפזון ובלחש ומניח את כל האקטיביות לחזן, המסלסל בקולו ומאריך ברינתו. ציבור זה הוא במידה מסוימת ציבור מאוינים בלבד. מה שאין כן בקהל חסידים. כאן אומר כל יחיד את חלקו בנעימה המקובלת, כאילו הוא ש"ץ לפני התיבה — ולא בחפזון ולא בלחש. והש"ץ אינו חזן המבקש להשמיע הוד קולו, להראות את עושר כשרונו ותפארת יכולתו. הש"ץ החסידי הוא "בעל תפילה", שבעיניו אין עמידתו לפני התיבה הופעה לפני הציבור אלא עמידה לפני מלך מלכי המלכים הקב"ה. הוא מגביר את ההתעוררות של הציבור ומגדיל את התלהבותם. דומה הוא למסיק של הקטור, שמכוחו נוסעת כל הרכבת. הניגונים המשולבים בתפילה גם מרכיב את הקונטקסט ההדדי בין הש"ץ והציבור, שכן משתתף בשירה כל הקהל ולא מקהלת מובחרים בלבד. וכבר אמרו חסידים: "זהכּהנים והעם העומדים בעזרה" — אל תקרי בעזרה אלא בבעזרה. לומר לך, שאם הכּהנים והעם עוזרים לכּוהן הגדול בעבודתו ביום הכּיפורים על ידי השתתפות נכונה ותגובה מתאימה — כי אז יצליח בשליחותו.³¹

28 תהלים לה, ט-י.

29 דבה"א טז, כו.

30 תהלים ק, ב.

31 מפי אבי מורי שליט"א שמעתי כן.

נמצאנו למדים, שנוסח התפילה החסידי יסודו השמחה וההתלהבות. אין בו שלווה של מי מנוחות, אלא דינאמיות של גלי ים. הש"ץ אינו כרב־חובל אלגנטי הניצב בראש הסיפון של אוניית פאר — הש"ץ החסידי עומד עם הקהל על פלטפורמה אחת. דומה הוא למנהיג סירה שכל נוסעיה מסייעים בחתירה ורב המגע בין כולם. באוירה זו פשיטא, שההשפעה על כל מתפלל היא מרובה ומרשימה.

(ז) במסגרות חינוך

בדור הזה חלק גדול מן הנוער הדתי — בייחוד בארץ ישראל ואף בתפוצות כך — אינו מתפלל עם אבותיו, כי אם במסגרות חינוכיות שונות. צעירים רבים אינם חיים בבית הוריהם, אלא במוסדות של עליית הנוער או כיו"ב — ושם הם מתפללים בחול ובשבת. הילדים החיים בבית הוריהם מתפללים רובם ככולם בבית הספר — בכיתה או במניין התלמידים — בימות החול, ובמקומות מסויימים גם בשבתות. תנועת הנוער הדתית אף היא נחשבת למסגרת חינוכית, והיא מקיימת תפילה בציבור במועדונים ובמחנות. אתה מוצא בערים גם בתי כנסת לנוער הפתוחים רק בשבת וביום טוב. בכל המסגרות החינוכיות הללו נתונה תשומת הלב לצד החינוכי של התפילה. הכוונה היא לחנך את הצעירים לתפילה על ידי לימוד והדרכה ועל ידי דוגמה טובה של תפילה נכונה, נאה ומסודרת. משתדלים שם ליצור אוירה חביבה סביב התפילה וחוויה נעימה ומרשימה, ומוסרים תפקידי בית כנסת לידי הנוער עצמו (מהם חזנים, קוראים בתורה וגבאים). וכל אלה למה? — כדי למשוך את הנוער לתפילה ולעשותה קבועה בלב.

בכל המסגרות החינוכיות הללו משמשת השירה גורם חשוב ביותר בתפילה. מטפחים את הזמרה בתוך התפילה, משתדלים להרבות בשירה על חשבון האמירה — ועל־ידי־כך התפילה היא חיה ותוססת, רעננה ומעוררת, והיחיד משתתף באופן פעיל ומתלכד עם הציבור.

יש לראות כאן השפעה של החסידות. המסגרות החינוכיות הללו שאבו וינקו את הריגה דרך צינורות שונים מן המעיין של התפילה החסידית. יניקה זו היא בלי ספק ברוכה ורצויה. אלא שיש כאן מצב של "אליה וקוץ בה". בשירה החסידית לא היו מקפידים כל־כך על התאמת הנגיגן למלל ועל יישוב נכון של המלים במסגרת הצלילים. ועוד פחות מזה היו מקפידים על הטעמת המלים במלעיל ומלרע בשעת השירה. דבר זה נובע כמוכח מן המבטא האשכנזי, שאינו מדייק בהטעמה הנכונה של המלים, כידוע. אבל כאשר שרים כיום נגיגן חסידי בהטעמה מלעילית אשכנזית ובמבטא ספרדי — מתקבל מין שעטנו מוסיקלי, שקשה לאוזן לשומעה, שכן מבטא ספרדי והטעמה אשכנזית

הם תדתי דסתרי. בבתי כנסת רבים, שבהם נוהגים הש"ץ והציבור להתפלל במבטא ספרדי, אתה עלול לשמוע שירה כזו:

“בואי בשלום עטרת בלה (= בעלה) גם ברנה ובצהלה
 תוך אמוני עם סגולה בואי כלה...
 לכה דודי לקראת כלה פני שבת נקבלה”.

ברוד, שאם היה אדם מדקלם את השורות האלה באזני הקהל בהטעמה זו בלי מנגינה — כי אז היו הכל מחייכים ומגחכים, מלעיגים ומלגלגים עליו בטענת לשון גלעגת. אבל משבא מעטה הניגון ומכסה את החרפה הזאת — האזונים מתאטמות ואינן מבחינות במגווחך ובגלעג. אכן מזור הדבר, תמוה ועגום מאד. משמע, שאין אדם משמיע לאזנו מה שהוא מוציא מפיו בשעת שירה.

דבר זה טעון תיקון נמרץ. יש ליתן את הדעת בשירה על ההתאמה ועל ההטעמה. חייבים להקפיד על התאמת המלל והזמר, וחייבים להעמיד את ההטעמה הנכונה בתוך הזמר. אמנם תיקון זה אינו מן הדברים הפשוטים, אך אפשר להגיע אליו על ידי פקיחת אוזן ותשומת לב ושאלת מומחה.

אולם עצם ההשפעה של התפילה החסידית על בתי אולפנא ומסגרות הנוער היא כאמור חיובית מאד, חשובה ומועילה. מן הראוי להרחיב השפעה זו ולהגדיל את היניקה ממעיין השפע של התפילה החסידית. צריכה להימצא הדרך לפחת בתפילתם של בני הנעורים יותר התלהבות וחום של יראת שמים. ילמד כל יחיד לומר את התפילה לא בניע שפתיים בלבד, אלא גם בהשמעת קול ובצלילי הלחן המקובל. בזה תלויים הקטנים כמובן בדוגמת הגדולים — מודיהם ומדריכיהם ושאר המבוגרים המשתתפים עמם בתפילה. שהרי הללו קובעים את הטון, הם משרים את האוירה ומשמישים מקור להשראה ואובייקט לחיקוי. לפיכך חשוב מאד להעביר לעתים לפני התיבה ש"ץ מתאים מבין המבוגרים דווקא, למען ישמעו הקטנים וידעו, למען ישמעו וישפצו.

דרך תפילתו העילאית של דוד המלך ע"ה, כפי שנתנסחה ונתגבשה בתורתם של חסידים ראשונים ואחרונים, צריכה לשמש למחנכי הדור אידיאל חי לעבודת אל חי שבקרבתו — בשירת הקהל, בזמרת הציבור, בשמחה ובחדוה. — “עבדו את ה' בשמחה, בואו לפניו ברנה”²³.